

## הם היו פולנים רגילים? דניאל בלטמן

מאז הופיע בפולין הספר שכנים<sup>1</sup> מאת יאן טומש גרוס (Jan Tomasz Gross) אין הנושא יורד מסדר היום הציבורי. ספר צנום, המחזיק כ-120 עמודי טקסט בלבד, ועוד כ-40 עמודי תצלומים של יהודי העיירה ידוובנה (Jedwabne) מן התקופה שלפני המלחמה שהוסיף המו"ל הפולני. לפיכך קיבל הספר, שאינו מחקר היסטורי על-פי הדגם האקדמי המקובל, מעמד של מעין ספר זיכרון. הספר הזה פתח תיבת פנדורה ענקית שיצאו ממנה שדים ורוחות מן העבר, ובעקבותיהם עלו מחדש סוגיות בנושא של יחסי פולנים ויהודים בתקופת השואה, לפנייה ואחריה; ושוב התעוררה השאלה בדבר מאפייניה של האנטישמיות הפולנית והאם יש לה חלק בתוצאות הרצחנות הנאצית; והתחדד הדיון בסוגיית שיתוף הפעולה של היהודים עם המשטר הסובייטי שתקף את פולין ב-1939 וסיפח שטחים מאדמתה ובשאלת התפקיד שמילאו יהודים בכינון המנגנון הסטליניסטי בפולין לאחר המלחמה.

העיירה ידוובנה שוכנת בנפת לומז'ה (Łomża) במחוז ביאליסטוק. ערב המלחמה חיו בה כ-2,500 תושבים, ובכללם כ-1,600 יהודים. בספטמבר 1939 נכנסו אליה הגרמנים לראשונה, כפי שנכנסו לשטחים אחרים במזרח פולין. הם העלו באש את בית הכנסת במקום, הטילו עוצר על האוכלוסייה היהודית ונטלו לצורכיהם את שנזקקו לו, כפי שעשו במאות עיירות שכבשו בפולין. אבל כעבור שלושה שבועות בערך נסוגו ומסרו את האזור לידי הסובייטים, על-פי ההסכמים המוקדמים בין שתי המדינות. עם כניסתם של הסובייטים התארגנה בידוובנה קבוצת מחתרת אנטי-קומוניסטית, שנחשפה כעבור זמן קצר בעקבות הלשנה. חבריה נאסרו, כמה מהם הוגלו ואחרים הוצאו להורג ועמם עוד תושבים מן האזור שנחשדו בפעילות אנטי-קומוניסטית. בכל אלה לא הייתה ידוובנה יוצאת דופן לעומת מאות מקומות אחרים בשטחים המסופחים, מן הגבול הליטאי בצפון ועד אוקראינה בדרום. שמועות עקשניות בידוובנה סיפרו שיהודי הוא שהלשין על קבוצת המחתרת; העובדות שנחקרו לאחר המלחמה הוכיחו כי לשמועות האלה לא הייתה אחיזה במציאות. הוא היה פולני.

החיים בידוובנה בשנים 1939-1941, כפי שהם מתוארים בספרו של גרוס ובספר הזיכרון שהוציאו שרידי הקהילה בישראל ובארצות-הברית,<sup>2</sup> לא התנהלו באופן שונה במבמקומות קטנים אחרים בשטחים שסיפחה ברית-המועצות. כמה יהודים מילאו תפקידים כלשהם במנגנון השלטוני, אבל אין ספק שמדובר בתופעה מקומית, נטולת השפעה של ממש או כוח פוליטי. כללו של דבר, החיים בידוובנה נמשכו ללא זעזועים או שינויים דרמטיים.

ב-23 ביוני 1941 כבשו הגרמנים את ידוובנה ומיד התחוללו מעשי התעללות ופגיעה באוכלוסייה היהודית כפי שאירע במקומות אחרים שכבשו הגרמנים בשטחי ברית-המועצות. בני לאומים שונים השתתפו במעשים האלה: ליטאים, לטוויים, אסטונים, ביילורוסים, אוקראינים ורוסים – כל מקום על-פי הנסיבות שיצר הכיבוש הגרמני. בידוובנה השתתפה בהם האוכלוסייה הפולנית. מה שהתרחש בשבועיים הבאים הוא היום סלע מחלוקת: האם הגרמנים הם שעודדו את טבח היהודים? האם היו אלה משתפי פעולה שבאו מבחוץ שעוררו פרובוקציה? האם יזמו את האירועים פורעי חוק וחוליגנים מכפרי הסביבה שחמדו את רכושם של היהודים?

ב-10 ביולי 1941 כינסו הגרמנים בידוובנה ישיבה עם ראשי הציבור הפולני בעיירה. הפולנים הסכימו לעזור לגרמנים במבצע איסוף היהודים וריכוזם בכיכר העיר לקראת גירוש. במחוז ביאליסטוק עסקו שני בטליונים של המשטרה הגרמנית ברצח יהודים וחוקרים פולנים קבעו לפני שנים, כי שני הבטליונים הללו הם האחראים גם לחיסולם של יהודי ידוובנה. אך הדברים בעיירה התנהלו בצורה שונה.

<sup>1</sup> יאן טומש גרוס, שכנים, יד ושם וידיעות אחרונות, ירושלים – תל אביב תשס"ב. הספר נכתב במקורו בפולנית: Jan Tomasz Gross, *Sąsiedzi: Historia Zagłady żydowskiego miasteczka* (Sejny: Fundacja Pogranicze, 2000).

<sup>2</sup> ספר ידוובנה, היסטוריה וזיכרון, הוצאת ועד יוצאי ידוובנה, ירושלים – ניו יורק תשמ"א.



היהודים שהוצאו מבתיהם בידי שכניהם הפולנים והובלו לכיכר השוק עברו השפלות והתעללות קשה. הם הוכו במקלות ובמוטות ברזל, נסקלו באבנים ונחתכו בסכינים. לא מעטים קיפדו את חייהם במהלך האקציה הברוטלית הזאת. לאחר שרוכזו בכיכר הוליכו הפולנים את ניצולי הפוגרום לאסם תבואה גדול והעלו אותו באש. כל הקהילה היהודית בידובנה, כ-1,600 בני אדם (הממעייטים אומרים כ-1,200 או אפילו "רק" 800 בני אדם) חוסלה בתוך כמה שעות, חוץ מכמה ניצולים שהצליחו להימלט או ניצלו בידי כמה פולנים מקומיים שהסתירום. באותו יום נמהר היו בידובנה גרמנים, אבל מעורבותם בטבח הייתה מזערית. הם צפו במתרחש וצילמו את שראו עיניהם. למרבה הצער לא נמצא החומר המצולם הזה בארכיונים, אך גרוס משוכנע שיום יבוא והוא יימצא.

מיד לאחר המלחמה גבתה הוועדה היהודית ההיסטורית שהחלה לפעול בפולין עדות על פרשת ידובנה, והיא מצויה היום בארכיון של המכון היהודי ההיסטורי בוורשה. העדות הזאת, של שמואל וסרשטיין, אחד הניצולים היחידים מן הטבח, שימשה לגרוס מקור מרכזי, עיקרי כמעט, לשחזור האירועים. ב-1949 הוגש כתב אישום בבית המשפט בעיר לומז'ה נגד 21 בני אדם שהשתתפו באירועים. הם הואשמו בשיתוף פעולה עם הכובש הגרמני. תשעה נמצאו אשמים ונידונו לתקופות מאסר של שמונה עד חמש-עשרה שנים. נאשם אחד נידון למוות.

על-פי חישוב מסוים שערך גרוס בספרו, חישוב המתבסס על רשימות שמיות של אנשים שזוהו בתור מי שהשתתפו ברצח בידובנה, הוא הגיע למסקנה ש-92 גברים לפחות השתתפו בו – כמחצית מאוכלוסיית הגברים הבוגרים בעיירה. היו אלה, כפי שהוא כותב, "אנשים רגילים" (*zwykli ludzie*), על-פי המושג שטבע ההיסטוריון האמריקני כריסטופר בראונינג.<sup>3</sup>

האירוע והעובדות לא היו אפוא גנוזים 60 שנים בארכיונים עלומים של המשטר הקומוניסטי בפולין. ב-1966 כתב עליהם בזהירות חמקמקה חוקר של המכון היהודי ההיסטורי בוורשה, שמעון דטנר, שחקר את קורותיהם של יהודי ביאליסטוק והמחוז בשנות השואה. הוא הסתמך על אותה עדות מפורטת שגרוס השתמש בה כעבור 35 שנה, עדותו של שמואל וסרשטיין, וקבע שהיהודים בידובנה מצאו את מותם בפוגרום שנערך בעיירה.<sup>4</sup> דטנר בוודאי שלא קבע נחרצות מי היה אחראי לטבח הזה. המציאות הפוליטית בפולין והבעייתיות שבכתיבת תולדות יהודי פולין בזמן השואה בשנות המשטר הקומוניסטי, מנעו פרסום מלא ומתועד של האירועים. אבל גם היסטוריונים מחוץ לפולין, בישראל או בארצות-הברית, לא הקדישו לאירוע תשומת לב מיוחדת, אפילו לאחר שהעדויות והפרטים נכתבו ופורסמו בספר הזיכרון של הקהילה ב-1980.<sup>5</sup> הטרגדיה של יהודי ידובנה קופלה וכונסה אל תוך הסיפור הגדול של השמדת יהודי פולין, מבלי שניתנה הדעת למשמעות הייחודית. סיפורם של 1,600 יהודים מתוך כ-2,900,000 יהודי פולין שהושמדו, מה גם שאין עליו תיעוד רב ומגוון, מעורר מטבע הדברים עניין מוגבל.

## שיתוף פעולה יהודי?

הספר כאמור אינו מחקר היסטורי. הוא רחוק מלהיות מונוגרפיה על תולדות יהודי ידובנה והאזור. הוא נשען על תשתית תיעודית מצומצמת, בעיקר עדותו של שמואל וסרשטיין וניצולים אחרים, וכן של כמה פולנים, בעיקר מי שהלכו נגד הזרם והושיטו עזרה ליהודים. נוסף על כך עושה גרוס שימוש רחב במסמכי המשפט שנערך שלאחר המלחמה. אין זו גם

<sup>3</sup> Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: HarperCollins, 1992). בראונינג הגדיר כך (Ordinary Men) את אנשי בטליון המילואים מס' 101 של המשטרה הגרמנית שרצחו את היהודים בעיירה יוזפוב (Józefów) במזרח פולין ובמקומות אחרים. מאז נעשה המושג הטעון הזה ציון דרך בהיסטוריוגרפיה של השואה והג'נוסייד. בראונינג מנסה להסביר את הפיכתם של אנשים מן השורה לרוצחים, ללא כל מניע אידיאולוגי ברור, ללא הכנה, ללא הכשרה מיוחדת או אימון, ללא זיהוי מוקדם של מוטיבציה רצחנית.

<sup>4</sup> Szymon Datner, "Ekstreminacja Ludności Żydowskiej w Okręgu Białostockim," *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 60 (October-December 1966), p. 22.

<sup>5</sup> ספר ידובנה, היסטוריה וזיכרון, עמ' 92.



"היסטוריה מקומית" (local history) של ידוובנה, הבוחנת את התפתחותם של היחסים הבין-אתניים בין פולנים ליהודים במקום לאורך ציר זמן ארוך, מתוך שימוש בכלים מתודולוגיים של היסטוריה חברתית וכלכלית. שכנים הוא מסמך קצר, דרמטי ומזעזע, שמתעד פרק זמן של כמה ימים בסיטואציה היסטורית ייחודית, והוא מעלה שורה ארוכה של שאלות יותר משהוא מנסה לתת תשובות.

אבל הספר עורר דיון חשוב בכמה שאלות מרכזיות בתולדות היחסים בין פולנים ליהודים בתקופת המלחמה ואחריה, ובייחוד בשאלת שיתוף הפעולה עם האויב. שני היבטים לשאלה הזאת: שיתוף הפעולה של היהודים עם הסובייטים ושיתוף הפעולה של האוכלוסייה המקומית ב-1941 עם הגרמנים ברצח היהודים.

גרוס הרבה לעסוק בסוגייה הזאת במחקרים אחרים שלו, ומן הבחינה הזאת נשען שכנים על בסיס תאורטי רחב יותר שהניח בעבודותיו הקודמות. אלה דנו במאפייניו של שיתוף הפעולה בחברה המזרח אירופית ובהשלכותיו, בחברה הפולנית בשנות המלחמה באזורי הכיבוש השונים ובדימוי היהודי בפולין בשנות המלחמה ואחריה. בספרו הראשון על החברה הפולנית בגנרלגוברנמן קובע גרוס, כי משטר כיבוש יכול למצוא בנקל גורמים משתפי פעולה אם נשתמרו בארץ הכבושה שרידים של המשטר הפוליטי הלגיטימי ששלט שם לפני כן. אם אין כאלה (כפי שהיה המצב בפולין), יפנה הכובש למיעוטים לאומיים שנמצאים בקונפליקט עם הרוב וינסה למצוא מקרבם קבוצות וארגונים שיעזרו לו בביסוס שלטונו. כך היה המצב בסלובקיה או בקרואטיה, וכך היה במידה מסוימת עם האוקראינים והליטאים ב-1941.<sup>6</sup> כמה מן המשתתפים בוויכוח על ספרו של גרוס חזרו והעלו את סוגיית שיתוף הפעולה בין היהודים לסובייטים בשטחים המסופחים. היהודים קיבלו בזרי פרחים את הצבא האדום שפלש לפולין בספטמבר 1939, הם הסגירו פטריטים פולנים לנקווד, תפסו עמדות בכירות בממשל. ההסבר הזה הועלה לא רק בידי חוגי הימין הפוליטי בפולין אלא גם בידי חוגים מן האקדמיה. אחד מבכירי ההיסטוריונים הפולנים, טומש סטשמבוש (Tomasz Strzembosz), שמתמחה בעיקר בתולדותיהם של השטחים המזרחיים בתקופת מלחמת העולם השנייה, כתב בעניין הזה מאמר שכותרתו "שיתוף הפעולה המושתק" ("Przemilczana Kolaboracja"). מובן מאליו ששום הסבר אינו יכול להצדיק את הפשע המזעזע, כותב סטשמבוש. אבל עניין שיתוף הפעולה של היהודים עם הסובייטים הוא הכרחי כדי להבין את ההקשר ההיסטורי והפוליטי של האירועים. סטשמבוש מציע הסבר הקובע, שהאירועים בידוובנה לא היו התפרצות של אלימות אנטי-יהודית סתם אלא פעולת תגמול פוליטית, מובנת על-אף שאינה מוצדקת מכל וכל.<sup>7</sup> כלומר, לא אנטישמיות, לא התפרקות ערכי יסוד אנושיים, לא חמדנות של הרכוש היהודי היו המניעים לרצח; הייתה זו פעולה בעלת הקשר פוליטי.

מהו אפוא טיבו של שיתוף הפעולה היהודי-סובייטי שהצליח להביא להתפרצות אלימה כל-כך נגד היהודים ב-1941? גרוס טוען, כי תשתית האינטרסים והבסיס החברתי, כמו גם ההצדקה העצמית של שיתוף הפעולה, מתקיימים במדינה שבה צורכי הכובש עולים בקנה אחד עם תפיסתו של הנכבש. זהו מצב שבו חוג חברתי מסוים במדינה הכבושה אוהד זה מכבר את המסר והסדר הפוליטי והחברתי שנושא עמו הכובש, ולנוכח התבוסה בשדה הקרב והכיבוש שבא בעקבותיו<sup>8</sup> החוג החברתי והפוליטי הזה מוכן לעשות פשרה אופורטוניסטית. מדובר במצב של השלמה מחוסר בררה עם מציאות פוליטית, אבל השלמה שאינה מעוררת בקרב משתפי הפעולה חוסר נחת אידאולוגי.

אין תימה שעל סמך התאוריה הזאת התמקד המחקר על ממדי שיתוף הפעולה באירופה עם המשטר הנאצי בעיקר במשטר וישי בצרפת או במשטריהם של יוזף טיסו (Jozef Tiso) בסלובקיה ואנטה פוולייץ (Ante Pavelic) בקרואטיה. שיתוף פעולה עם המשטר הנאצי הוא

<sup>6</sup> Jan Tomasz Gross, *Polish Society Under German Occupation. The Generalgouvernement, 1939-1944* (Princeton: Princeton University Press, 1979), p. 123

<sup>7</sup> Tomasz Strzembosz, "Przemilczana Kolaboracja," *Rzeczpospolita*, January 27, 2001

<sup>8</sup> Idem, "Themes for a Social History of War Experience and Collaboration," in Istvan Deak, Jan T. Gross, Tony Judt, eds., *The Politics of Retribution in Europe, World War II and Its Aftermath* (Princeton: Princeton University Press, 2000), pp. 26-27

בראש ובראשונה יצירתם של מנגנונים פוליטיים משותפים לגורמים במדינה הנכבשת ולמשטר הכיבוש הנשענים על אינטרסים משותפים ומנגנוני הידברות והבנה. ללא אלה, אין מדובר במציאות של שיתוף פעולה, אלא במנגנוני כפייה הפועלים מתוך לחץ, טרור ואימה של בעל העצמה נגד הכפופים לו. מכאן שהיודנט למשל, אינו יכול להיכלל בקטגוריית הארגונים משתפי הפעולה. היהודים לא היו מעולם גורם לאומי שהגרמנים ביקשו להגיע אתו למציאות של שיתוף פעולה מבני, ובוודאי שלא ניתן לדבר על נוחות אידאולוגית שהייתה קיימת בין שני מרכיביה - יהודים וגרמנים - של משוואת שיתוף הפעולה.

אך מה באשר ליהודים בשטחים המזרחיים שסופחו לברית-המועצות? גרוס עצמו, שחקר לא מעט את המתרחש בשטחים האלה, שולל את הטענה על שיתוף פעולה יהודי ייחודי מכל וכל.<sup>9</sup> לא משום שלא היו יהודים שהביעו שביעות רצון ואהדה משהגיעו הסובייטים – היו גם היו, בייחוד במקומות קטנים באזורים כפריים כידובנה. היו גם יהודים שהשתלבו בעבודה בארגונים שהקים המשטר החדש או הוסיפו לעבוד בבתי המלאכה הקטנים שהחזיקו בהם קודם לכן. במקום קטן כידובנה, כמו גם בעיירות קטנות רבות נוספות, קשה היה למצוא דרך אחרת להתקיים.<sup>10</sup> אמנם היו בשטחים המזרחיים גם יהודים ששימשו בתור פקידי משטר, חברים במליציה מקומית או סוכני המשטרה החשאית. אבל, קובע גרוס, הם לא היו חריגים לעומת כלל האוכלוסייה, שגם מקרבה היו מי שהשתלבו במנגנון הכיבוש הסובייטי. אבל רק יהודים הממלאים תפקידים כאלה נעשים יעד מסומן למתקפה ולזיהוי קולקטיבי לאומי כמשתפי פעולה.

קבלת הפנים האוהדת שזכה לה הצבא האדום בספטמבר 1939, בזמן שנכנס לשטחים המזרחיים, נבעה מכמה סיבות. אחת המרכזיות שבהן, לדעתו של גרוס, היו ההתפרצויות האלימות של כפריים באזורי הספר (kresy) בספטמבר 1939 נגד בעלי קרקעות ונגד יהודים. באזור שררו חוסר יציבות ואלימות, ומיעוט שקיומו מעורער כל-כך כמו היהודים אך טבעי שיקבל בברכה שלטון שמבטיח יציבות והחזרת הסדר על כנו, מה גם שהביא עמו הבטחה למאבק באנטישמיות וחיסול האפליה. אבל השלטון הסובייטי היה עדיף על פני משטר הטרור הגרמני בעיקר מפני שמקצת השמועות על משטר הטרור הזה כבר הגיעו למזרח פולין עם גלי הפליטים.<sup>11</sup>

כמעט כל ההיסטוריוגרפיה הפולנית הפוסט קומוניסטית שעוסקת בתקופת מלחמת העולם השנייה תמימת דעים בדבר הזהות הגמורה בין מוראות הכיבוש הגרמני למוראות הכיבוש הסובייטי בפולין. בזיכרון ההיסטורי הפולני, שכיום אין כל מניעה לתת לו ביטוי פומבי, הייתה זו מלחמה שבה נכבשה פולין בידי שני כוחות כיבוש. אבל לא מדובר כאן עוד רק בעולם הדימויים הסטראוטיפי המוכר, שעל-פיו השתלב הדימוי היודו-קומוניסטי (Żydokomuna) המוכר משנים קודמות עם מציאות שבה היהודי המסוים בשטחים המזרחיים מסגיר פטריוטים פולנים לידי משטרת הביטחון הסובייטית, או מקבל בפרחים את הצבא האדום הכובש שטחים פולניים.<sup>12</sup> זה מכבר הוכח שלא רק יהודים קיבלו בפרחים ובתלבושות חג את הטנקים הסובייטיים שנכנסו למזרח פולין ב-17 בספטמבר. היו גם אוקראינים שעשו כן מפני ששמחו להיפטר מעולה של המדינה הפולנית, והיו גם פולנים שקיבלו בברכה את חיילי הצבא האדום, בייחוד בכפרים.<sup>13</sup> ההיסטוריון הפולני אנדז'י זביקובסקי (Andrzej Zbikowski) עמד על העובדה, שמי שכתבו את רוב הדוחות בדבר

<sup>9</sup> Idem, "The Jewish Community in the Soviet Annexed Territories on the Eve of the Holocaust: A Social Scientist's View," *East European Politics and Societies*, vol. 6 (spring 1992), pp. 198-199

<sup>10</sup> ספר ידובנה, היסטוריה וזיכרון, עמ' 92.

<sup>11</sup> ראה בעניין הזה את מאמרו המצוין של גרוס: "Ja za takie wyzwolenie dziękuję: i proszę ich żeby to był ostatni raz," in idem, *Upiorna Dekada: trzy eseje o stereotypach temat Żydów, Polaków, Niemców i komunistów 1939-1948* (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 1998), pp. 61-92

<sup>12</sup> ראה בעניין הזה את ספרה החשוב של: Krystyna Kersten, *Polacy, Żydzi, Komunizm, Anatomia* (Warsaw: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1992)

<sup>13</sup> Jan Tomasz Gross, *Revolution from Abroad, The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton: Princeton University Press, 1988), pp. 29-31



קבלת הפנים הנלהבת הזאת, דוחות שהגיעו אל הממשלה הפולנית בלונדון, הם חוגים פולניים פוליטיים שהיו קשורים למחתרת ול"פולין של לונדון", או גורמים יהודיים, רובם פעילים ציוניים, שעמדתם הפוליטית השפיעה על תיאוריהם. כך הלך ונוצר דימוי קשה של בוגדות יהודית, בעל פוטנציאל של אלימות, בלי שבא הדבר לידי ביטוי דרמטי כל-כך בעת ההתרחשות עצמה בספטמבר 1939.<sup>14</sup>

אבל אין ספק שהאינטרס היהודי פוליטי במלחמה הזאת היה שונה מזה הפולני. בשעה שהיהודים ביקשו לתמוך בכל גורם שיש בו להרחיק, לעצור או לבלום את סכנת ההשמדה שלהם, היו לפולנים אינטרסים שנגעו לסוגיה של גבולות וטריטוריות בשטחים המזרחיים. האינטרס היהודי הקיומי תבע תמיכה בברית-המועצות שרק היא, בכוחה הצבאי, יכלה לשמור עליו, ולפיכך גם תמכו היהודים מ-1942 בהתארגנות הקומוניסטית הפולנית הפרו-סובייטית. האינטרס הפולני הפוליטי, לעומת זאת, היה להוסיף ולתמוך ב"פולין של לונדון" שביטאה את התקווה להחזרת גבולותיה של המדינה הפולנית לקווי 1 בספטמבר 1939 ולהמשך הברית עם בריטניה. בעיני הפולנים היו הפולשים הסובייטים זהים לפולשים הגרמנים ולא היה הבדל גדול בין השניים מבחינת הרדיפות והטרור שהפעילו נגד יסודותיה של הלאומיות הפולנית ותשתיתה.<sup>15</sup>

אבל שיתוף פעולה מוסדי-פוליטי לא יכול היה להתקיים בין יהודים למשטר הסובייטי. היהודים בשטחי המזרח לא היו קולקטיב לאומי בעל השפעה, וודאי שלא היו אליטה חברתית שמטעמים של חוסר בררה פוליטית, אבל מתוך נוחות אידאולוגית, מצאו את עצמם בחיקו של משטר כובש שאפשר להם בטיי פוליטי או לאומי-אוטונומי. כלומר, מיתוס שיתוף הפעולה היהודי הוא בעצם אקטואליזציה של מיתוסים אנטי-יהודיים מסורתיים שרווחו בחברה הפולנית ובטו על קרקע שהוכשרה לכך בעקבות "שני הכיבושים". הגרמנים הם שזרעו את זרע הפורענות ב-1939 במדיניותם שדחפה את היהודים בארץ הכבושה לידי זהות אינטרסים עם המעצמה במזרח.

### שיתוף פעולה פולני?

טומאש שארוטה (Tomasz Szarota), גם הוא היסטוריון פולני חשוב של תקופת מלחמת העולם השנייה, בירך על ספרו של גרוס ואמר, שחשיפתם של אירועים כאלה מעברה של האומה ודיון בהם מלמדים על השתחררות מעול הדעות הקדומות ומהווים הוכחה מובהקת לעצמאותם של החיים האקדמיים והציבוריים בפולין ולנורמליזציה שלהם. אבל שארוטה, כהיסטוריונים אחרים, איננו משוכנע שגרוס אכן הפך כל אבן דוקומונטרית בדרך לקביעה חד-משמעית כי האחריות הבלעדית לטבח בידוובנה מוטלת על האוכלוסייה המקומית, וטוען שעדיין אין אפשרות להסיק מסקנות סופיות בדבר התפקיד שמילאו הגרמנים בטבח.<sup>16</sup>

חוקרים אחרים הטילו ספק בקביעתו של גרוס שכמחצית מאוכלוסיית הגברים בידוובנה השתתפו ברצח. המספר שנוקב בו גרוס, טענו, מבוסס על חקירות שנעשו אחרי המלחמה בידי חוקרי משטרת ביטחון הפנים הפולנית (UB). האם הם מספרים מדויקים? שאלת שיתוף הפעולה של פולנים עם הגרמנים ברצח היהודים מוסיפה לעמוד במרכז הדיון הציבורי על ידוובנה. גם כאן עניין תאוריית שיתוף הפעולה הוא מסובך וקשה להוכחה. ניסיונות שעשו גורמים גרמניים ליצור בפולין מנגנון של שיתוף פעולה לא צלחו ונשאו בגדר אפיזודה שולית בתולדות הכיבוש. עוד במרס 1939 ניסו הגרמנים לעניין את וינצנטי ויטוש (Wincenty Witoś), מנהיג מפלגת האיכרים (Stronnictwo Ludowe) שהיה באותם הימים בגלות פוליטית בצ'כוסלובקיה, להגיע אתם להסכם על שיתוף פעולה בעתיד. ויטוש מיהר לדווח על כך לממשלה הפולנית. באוקטובר 1939 נעצר ויטוש בידי הגרמנים. עוד ניסיון פתטי עשו הגרמנים כשפנו לקבוצה של אינטלקטואלים פולנים בהנהגתו של סטניסלב

<sup>14</sup> Andrzej Zbikowski, "Jewish Reaction to the Soviet Arrival in the Kresy in September 1939," *Polin* 13 (2000), p. 65

<sup>15</sup> Marek Jan Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy 1918-1955, Współistnienie - Zagłada - Komunizm* (Warsaw: S. K Fronda, 2000), pp. 168ff

<sup>16</sup> Tomasz Szarota, "Czy na pewno już wszystko wiemy?," *Gazeta Wyborcza*, December 2-3, 2000





אסטרייכר (Stanisław Estreicher), פרופ' למשפט שהיה במשך זמן מה רקטור האוניברסיטה היאגלונית בקרקוב. אבל גם הניסיון הזה לא על יפה, וסופו של אסטרייכר שנשלח עם אנשי רוח ואקדמיה אחרים לזקסנהאוזן (Sachsenhausen) ב-6 בנובמבר 1939 ומצא שם את מותו.

הדיון סביב פרשת ידוובנה הוא הדיון המעמיק ביותר שמנהלת החברה הפולנית מאז נפילת המשטר הקומוניסטי בשאלת יחסה כלפי היהודים בתקופת המלחמה ובשאלת דימויה העצמי כקרבתן של שתי דיקטטורות רצחניות – ההיטלריזם והסטליניזם. במשך מאות שנים עוצב הזיכרון הלאומי הפולני על יסוד המיתוס, שלא חסרים בו מרכיבים קתוליים, של אומה-קרבת. במלחמת העולם השנייה הותקפה פולין בידי שתי מעצמות, כשלושה מיליונים מבניה נרצחו במחנות ריכוז ובמחנות לעבודות כפייה בפולין או בגרמניה, והמדינה נשדדה ונהרסה כליל בשנות הכיבוש הגרמני והסובייטי. פולין, בעלת ברית נאמנה של המערב הלוחם בנאציזם, הופקרה לכובש הסובייטי והנאצי. הקרבן האולטימטיבי של הציניות והרשעות<sup>17</sup> – כיצד הוא יכול להיות רודף רצחני?

הקושי להכליל את הפולנים בקבוצת העמים ששיתפו פעולה עם הנאצים ברצח עם עולה גם מבדיקת מאפייניה של האנטישמיות הפולנית. בהיסטוריה ובתודעה הלאומית הפולנית אין זיכרון של תנועה פוגרומית אנטי-יהודית. היו מעשי אלימות נגד יהודים, אפילו קשים, לפני מלחמת העולם הראשונה וגם אחריה, אבל הם לא נשאו אופי של תנועת המונים בעלת משמעות פוליטית כפי שהיה הדבר ברוסיה ובאוקראינה. ואף-על-פי שהתרחשו מעשי אלימות, הרי פוגרום שבו אוכלוסייה שלמה מתנפלת בשלהוב יצרים רצחני על יהודים ועושה בהם שפטים היה חוויה זרה לזהות הפולנית, על-כל-פנים עד אירועי קיילצה (Kielce) ב-1946.

הקביעה הזאת מתבססת על העובדה שהאנטישמיות הפולנית, אפילו בתקופת המלחמה, לא נשאה אופי רצחני ולא הייתה בעלת מסר חסלני, אלא בשולי השוליים. היא הייתה קיצונית במסריה, חד-משמעית במסקנותיה – הצורך בהגירה יהודית מסיווית מפולין – אבל לא הטיפה לפוגרומים או לרצח עם.<sup>18</sup> ואולם הדימוי האנטי-יהודי הוסיף להתקיים בדיון הציבורי הלאומי ובחיי המחותרת בפולין הכבושה. עד 1939 התגבשה בתודעה הפולנית הלאומית תדמית של האומה הפולנית השרויה במאבק קשה נגד המיעוט היהודי, מאבק שבו קיבלו השפה, הדימויים האנטי-יהודיים והאסוציאציות הנלוות אליהם משמעות של הגנה על הקיום, והאלימות נעשתה בטוי לגיטימי שלה.<sup>19</sup> השילוב הזה, של מערכת דימויים אנטי-יהודית עם תודעה חזקה של מאבק ללא פשרות למען שחרור לאומי, הביא בפולין להיווצרותה של התופעה ייחודית שלא הייתה קיימת בשום תנועת מחותרת אנטי-נאצית באירופה הכבושה. רק בפולין, קבע אלכסנדר סמולר, יכלו להיות חוגי מחותרת אנטי-נאצית (כמובן רק בימין) שבין עקרונותיהם תיכלל גם האנטישמיות, שהיא אחד מעקרונות היסוד של האויב שהיא נאבקת בו. רק בפולין יכולה הייתה תנועת מחותרת כזאת לזכות בלגיטימציה חברתית ותפיסת העולם הזאת יכולה הייתה להתקבל בתור תפיסה נורמטיבית.<sup>20</sup>

ואולם אין כלל מקום להשוואה בין שיתוף הפעולה של הליטאים, האוקראינים או הלטוויים ברצח היהודים בארצותיהם, לשיתוף הפעולה של הפולנים בביילורוסיה המערבית. אמנם היו עוד שני מקרים באותו אזור, בעיירות רדז'ילוב (Radziłów) וונוסוש (Wąsosz) שבהם השתתפה האוכלוסייה הפולנית ברצח שכניהם היהודים. אבל עד היום לא הצליח המחקר להביא סימוכין לביצועם של מעשים כאלה בחבלי פולין האחרים. יתרה מזאת; קשה לקבוע

<sup>17</sup> הניתוח הזה וההדגשה שפולין הופקרה פעם נוספת בידי בעלי בריתה, משיקולים ציניים, לידי כוחות פוליטיים חזקים והרסניים, מופיע עוד בראשית הכיבוש מעל דפי עיתונות המחותרת הפולנית: *Polska Żyje! - Biuletyn Informacyjny*, nos. 15, 23 (January 1940).

<sup>18</sup> Andrzej Friszke, "Publicystyka Polski podziemnej wobec zagłady żydów 1939-1944," in Wojciech Wrzesiński, ed., *Polska - Polacy - mniejszości narodowe* (Wrocław: Ossolineum, 1992), pp. 210-211.

<sup>19</sup> ראה בעניין הזה את מאמרה החשוב של: Joanna Michlic-Coren, "Anti-Jewish Violence in Poland, 1918-1939 and 1945-1947," *Polin* 13 (2000), pp. 34-61.

<sup>20</sup> Aleksander Smolar, "Tabu i niewinność," *Aneks* 41-42 (1986), p. 99.



פרמטרים המאפיינים את דפוסי שיתוף הפעולה במקרי הרצח האלה. בליטא או אוקראינה, ובוודאי במדינות אחרות באירופה, נדחפה האוכלוסייה לשותף פעולה עם הגרמנים בגירוש היהודים וברציחתם, ובכלל זה בפתרון השאלה היהודית, בגלל אינטרס פוליטי, כלכלי או לאומי. את כל אלה קשה לזהות בהתנפלות הרצחנית של האיכרים הפולנים בידוובנה על שכניהם היהודים. גם האנטישמיות בתור הסבר עיקרי אינה מניחה את הדעת. קיומה של האנטישמיות חיונית להבנת התמונה, אבל היא לא הייתה בלעדית לעיירות הספר של מחוז ביאליסטוק שבהן התרחשו האירועים האלה ביולי 1941.

גם גרוס מתקשה לספק תשובה או הסבר. הוא טוען שאין כל אפשרות להציע הסבר אנליטי להתפרצות הרצחנית הזאת. במחקריו הקודמים שהוזכרו כאן, שבהם הוא מבסס את התשתית התאורטית של עבודתו בתור היסטוריון חברתי, עסק בתנאים המיוחדים ששררו באזורי הכיבוש בפולין ובהשפעתם על קריסתן של אמות המידה של ההתנהגות האנושית. החברה הפולנית בשטחים הכבושים במזרח התמודדה בשנים 1939-1941 עם משטרים טוטליטריים שלא בחלו בשיטות של דיכוי, טרור וחיסול של קבוצות אוכלוסייה גדולות. המשטרים הללו זרעו דמורליזציה, חיסלו את התשתית התרבותית המסורתית, פגעו בערכי דת ומוסר המבוססים על המורשת הקתולית ושיבשו את מהלכם של החיים הכלכליים. החברה הכפרית המסורתית באזורים האלה עמדה לפני מציאות ניהיליסטית, ללא שום עוגן מייצב כמעט. השפעותיו המשחיתות והמרסקות של הכיבוש על האורגניזם החברתי ועל הסולידריות החברתית האלמנטרית היו הרסניות. החברה הפולנית בביילורוסיה נפגעה לא רק מן הבחינה הפוליטית – מאסר, הגליה או הוצאות להורג של מתנגדים וגורמים עוינים. עם פלישתם של הגרמנים ב-1941, לאחר שנתיים של שלטון סובייטי, הייתה החברה הפולנית בביילורוסיה נתונה להתפוררות ערכית ומוסרית גמורה. נראה שלא ניתן להבין או להסביר את אירועי ידוובנה מבלי לקחת בחשבון את המציאות הזאת.

## דימוי וזיכרון

בוויכוח הציבורי שמתנהל בפולין על אירועי ידוובנה משתתפים היסטוריונים וחוקרים אחרים, אנשי דת מחוגי הכנסייה, פוליטיקאים ואישי ציבור. שהרי לא מדובר רק בצורך מחקרי להבהיר את העובדות והאירועים לאשורם, אלא גם בסוגיות של זהות לאומית וזיכרון. החשש מפני פגיעה בדימוי הפולני הלאומי המעצב את הזיכרון ומפני צירופה, בתודעה העולמית, של פולין לקבוצת העמים שהשתתפו בהשמדת היהודים במלחמת העולם השנייה, מדריך את מנוחתם של רבים בפולין ומחוצה לה. באמצעים שנעשו למנוע זאת נשמעו לא מעט קולות צורמים. בין היתר התגלגל הוויכוח הזה לביקורת קולקטיבית שהוטחה בגורמים יהודיים בארצות-הברית שעמדו מאחורי המסע הזה כביכול. טענו נגדם שהם מיהרו להפנות אצבע מאשימה כלפי הפולנים והתנהגותם בשואה, אבל אינם אומרים דבר על המשטרה היהודית ועל חלקה שלה בהובלת היהודים אל מותם. אפילו נימות אנטישמיות לא נעדרו, ובכלל זה קריאה ליהדות ארצות-הברית לבדוק בדיקה יסודית את פעילותה למען קרבנות השואה קודם שהיא ממחרת כל-כך להפנות אצבע מאשימה כלפי אחרים. והרי ידוע מה בא אחרי האשמות האלה, קבע אחד הכותבים; הארגונים היהודיים האמריקניים באים ודורשים בקשת מחילה פומבית, עורכי הדין היהודים האמריקניים דורשים פיצוי לניצולים, ופוליטיקאים אמריקניים דורשים תמיכה בלא תנאי במדינת ישראל.<sup>21</sup>

ברור שמי שהסתמכו על הטעון בדבר התמיכה היהודית הכוללת בברית-המועצות בניסיונם להסביר את המניע להתנפלות הרצחנית על היהודים בידוובנה, לא נתנו את דעתם לעובדה שהם משמיעים למעשה טיעון אנטישמי. רק אנטישמי יראה בקומוניסט היהודי או ביהודי המנופף בדגל אדום כשמגיעה שייירת הטנקים הסובייטית לעיירתו גורמים הפועלים בשם היהודים כולם. קשה לראות בהתנהגותם של היהודים האלה, שפעלו במציאות

<sup>21</sup> דברים ברוח זאת, המזכירים את דברי השטנה של נורמן פינקלשטיין בספרו "תעשיית השואה" (The Holocaust Industry: How the Big Business of the Jewish Past is a Threat to the Jewish Future) כתב ההיסטוריון הבריטי נורמן דייוויס (Davies) בוויכוח שניהל עם כמה חוקרים וכותבים בארצות-הברית: "The massacre at Jedwabne," *Times Literary Supplement*, April 13, 2001, p.17



היסטורית מסובכת, מורכבת והרת סכנות כפי שהייתה בשנות המלחמה, תכונה לאומית קולקטיבית.

נשיא בפולין, קוושניבסקי (Kwaśniewski), התייבץ באומץ נגד הניסיונות לטשטש את אחריותם של הפולנים לרצח. הוא ואחרים מובילים את דעת הקהל בפולין להתמודדות כואבת ואמיתית עם הפרשה ועם השלכותיה על הזיכרון הלאומי, מבלי לפקפק בצורך להגיע לבדיקה מדויקת ככל האפשר של האירועים לאשורם. העיתונאי קונסטנטי גברט (Konstanty Gebert) קבע שספרו של גרוס חיוני לפולנים בדיוק כמו הספרים הרבים העוסקים בסבלם של הפולנים בתקופת הכיבוש ובפשעים שפשעו נגדם הנאצים. רק ככה תוכל האומה הפולנית לדעת היכן נעשה לה עוול והיכן גרמה היא עוול לאחרים. רק כך יוכלו הפולנים לדעת ממי עליהם לבקש סליחה ולמי עליהם לסלוח.<sup>22</sup> הדברים האלה מייצגים את הקו המוביל כיום בשיח הציבורי בפולין בעניין ידוובנה – דיון מעמיק וחסר פניות או אפולוגטיקה באירועי ידוובנה ובהשלכותיהם.

פרשת היחסים בין פולנים ליהודים בשואה היא עצב חשוף שגם כותבים יהודים לא תמיד מטפלים בו ברגישות ראויה. אדם מיכניק, עורך *Gazeta Wyborcza*, פרסם באמצע מרס 2001 מאמר ב-*The New York Times* לקראת הופעת המהדורה האנגלית של הספר. הוא מציג את התחבטותו בתור יהודי-פולני לנוכח האתגר שמציבה פרשת ידוובנה. הוא גם קורא לנצל את אירועי ידוובנה לפתיחתו של ערוץ חדש בדיאלוג בין יהודים לפולנים מתוך קבלה והבנה של רגש האשמה הפולני מכאן, ושל ייחודיות של הטרגדיה היהודית מכאן.<sup>23</sup> ליאון ויזלטיה, מן האינטלקטואלים היהודים הבולטים בארצות-הברית ענה לו, בין השאר, כי "כפולני וכיהודי היה [מיכניק] צריך להגיע למסקנה המובנת מאליה, שלפולין פרקים מפוארים בעברה, אבל ההיסטוריה שלה עם היהודים אינו אחד מהם".<sup>24</sup> מן הבחינה ההיסטורית הקביעה הזאת שגויה. פולין אכן ידעה פרקים מפוארים בעברה, ובכלל אלה כמה וכמה פרקים חשובים של סובלנות וטיפוח חיים משותפים עם היהודים. היא גם ידעה פרקים קשים, כפי שידעו עמים אחרים.

ב-1987 פרסם יאן בלונסקי (Jan Błonski), חוקר הספרות הפולני מאוניברסיטת קרקוב, את מאמרו "פולנים מסכנים מביטים בגטו". זה מכבר נעשה המאמר הזה ציון דרך בבחינתה של סוגיית היחסים בין פולנים ליהודים. בשלהי תקופת המשטר הקומוניסטי בפולין יצא בלונסקי נגד כל מה שהיה קדוש לרבים בחברה הפולנית, וקרא לבחינת יחסה של החברה הפולנית כלפי היהודים בתקופת השואה, להתמודדות אמיתית ולקבלת אחריות מוסרית על מה שהתרחש על אדמתה של פולין. בין השאר כתב:

ההולכה האנטישמיות [הפולנית] לשיתוף ברצח-עם? לא. כאשר קוראים את אשר כתבו על היהודים לפני המלחמה, כאשר מגלים כמה שנאה אותם החברה הפולנית, אך פלא הוא שלאחר המלחמה לא באו המעשים. והם לא באו אלא לעיתים רחוקות. האלהים עצר את היד. כן, האלהים. שכן אם לא נטלנו חלק באותו הרצח, אין זאת אלא שעוד היה בנו קצת מן הנוצרי, ותפסנו ברגע האחרון ממש כמה שטני הוא אותו מעשה....<sup>25</sup>

את מאמרו כתב בלונסקי בזמן שפרשת ידוובנה עדיין לא תפסה מקום בתודעה ההיסטורית הפולנית, והזהות הלאומית כקרבן עדיין לא נשרטה. ספרו של גרוס מערער על יסודות האמונה והזהות הלאומית הפולנית הזאת ומעמיד את החברה הפולנית לפני סימן שאלה ענקי: חיידיק רצח העם הנאצי, שדבק בליטאים, באוקראינים, בלטוויים, ברומנים, בהונגרים, בקרואטים ובמידה מסוימת גם בצרפתים – האם דבק גם בנו?

<sup>22</sup> D. Warszawski (= K. Gebert), "Odpowiedzialność i jej brak," *Gazeta Wyborcza*, December 9-10, 2000

<sup>23</sup> Adam Michnik, "Poles and the Jews: How Deep is the Guilt?," *The New York Times*, March 17, 2001

<sup>24</sup> Leon Wieseltier, "Righteous," *The New Republic*, April 9-16, 2001, p. 62

<sup>25</sup> יאן בלונסקי, "פולנים מסכנים מביטים בגטו", *יד ושם קובץ מחקרים* י"ט (תשמ"ט), עמ' 280-281.





ספרו של גרוס מעמיד שורה של שאלות ובעיות לפני ההיסטוריון, לא רק זה העוסק בתולדות פולין או בסוגיית היחסים בין הפולנים ליהודים. הוא מחדד את הצורך בהבחנה מדויקת וזהירה של הקשר בין אנטישמיות, משטר טוטליטרי, התפרקות הסדר החברתי ובין השמדתו של העם היהודי. הוא גם מחייב את חוקרי השואה לשוב ולבדוק את התבנית המסורתית של המחקר מזה שנים רבות של רוצח – קרבן – עומד מן הצד. המקרה של ידובנה מטשטש במידה רבה את הגבולות בין הקטגוריות האלה.

**מקור: יד ושם קובץ מחקרים, ל, דוד זילברקלנג (עורך), ירושלים, תשס"ב, עמ' 41-54.**